

**ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ТӨСӨЛ (1992) -ИЙГ ХЭЛЭЛЦЭЖ БАТАЛСАН
БНМАУ -ЫН АРДЫН ИХ ХУРЛЫН ХУРАЛДААНЫ ТАЛААРХИ ЗАРИМ ТЭМДЭГЛЭЛ²⁹**

(Үндсэн хууль батлагдсаны 20 жилийн ойд зориулав)

И. Ренчинханд, Г. Чулуун

- *Үндсэн хуульт ёсны үндсэн зарчим, үзэл санааны талаар Та бид тээр жил сүрхий ярилцаж билээ. Та санаж байна уу. Тэрнээс хойш уджээ. Хуучин танилтайгаа хуучин сэдвээрээ хэдэн үг сольвол ямар вэ. Зав боломж байна уу.*

Тийм, санаж байна. Тэрнээс хойш 10 гаран жил өнгөрчээ. Нээрээ, удсан байна. Бидний ярилцлагыг тэгэхэд гарчигласан зарим хүн, сүүлд, утасдаад юм хум яриад байж билээ. Надад хайчилбар нь байх ёстой. За, таныг сонсьё, та асуу. Би Үндсэн хууль батлах үйл явдалд оролцсон хүн биш, харин, түүнийг ойроос харсан хүнийхээ хувьд хир чинээгээрээ хариулахыг бодъё.

- *Үндсэн хуулийн 20 жилийн ойд өргөн тэмдэглэх төлөвтэй байна. Үндсэн хууль тогтоогчдын хөдөлмөрийг үнэлнэ сурталчилна гэж их ярьж бичиж байна. Сэтгүүлчдийн дунд бичлэгийн уралдаан хүртэл зарлажээ. Гэхдээ би уралдах гэж биш ярилцах гэж ирснээ хэлэх ёстой.*

Тэрийг харсан. Үндсэн хуулийн ололтыг товойлгоно гэж ирээд л бичсэн байна лээ. Ололтыг дөвийлгөх нь дутагдлыг хаацайлах санаа биш байгаа. (инээв). Миний бодоход, Үндсэн хуулийнхаа болж байгаа тал дээр нь бус, болохгүй байгаа хэсэг дээр нь хараагаа сайн тусгамаар санагддаг. Ингэлээ гээд, үндсэн хууль батлагчдын нэр сүр гутахгүй. Тэд гавъяагаан нэгэнт байгуулчихсан.

Зохиолч сэтгүүлч хүн захиалгаар ажиллаж таарахгүй. Дөчин хэдэн онд юм, маршалын 50 насны ой болж, эрдэмтэн зохиолч Ц. Дамдинсүрэн (1908 - 1986), даалгавраар байж уу даа гэмээр, нэг ерөөл бичдэгийн. Тэрэндээ, “Таны насалсан тавин жил бол тайван цагийн мянган жилтэй тэнцүү” гэнгүүт л чойбалсангийн (төрийн) шан энгэр дээр нь под гээд унаад ирсэн гэдэг. Тэгэхэд нийгэм өөр байв. Дэлхийн дайн дуусаагүй шахуу, амны алдаа арван жилтэй, эрх чөлөө, элдэвийг ярилтгүй цаг байсан. Өнөөдөр тэгж болохгүй. Төсөөлөг хандлагын орших боломж өнөө хир байсаар байгаа бол, манайд, үндсэн хуульт дэг ёс сайн хөгжөөгүй, яагаачгүй байгаагийн шинж шүү дээ. Юун түүнийг товойлгох ...

- *УИХ –ын ажлын хэсгээс зохион байгуулж байгаа ажилд бид тал талдаа хүндэтгэлтэй хандах учиртай. Би яахав сэтгүүлч, та төрийн албан хаагч, аппаратад нь ажилладаг хүн. Хүний хэлснийг бид засахгүй.*

Үндсэн хуулийн өөрчлөлийн асуудал эхэлчихээд нилээн хүчээ авах маягтай байхад хуучныг нь магтаад гэх вий гэдгээс болгоомжлох нь бид зөв шүү. Парламентад конституцийг өөрчлөх чиглэлээр Ажлын хэсэг байгуулагдсан. Мөн, УИХ–ын Байнгын хорооноос энэ жил, Үндсэн хуулиа яах вэ гэдэг дээр олон нийтийн санаа бодлыг тандсан. Тэгэхэд, олны санаа Үндсэн хуулийг “өөрчилъё” гэж байгаа нь ил болно лээ. Саналын тоо 11000 дөхөөд байхад тоолсон дүнг харав. Тэнд, конституцийг хэвээр

²⁹ БНМАУ –ын Дэд ерөнхийлөгч бөгөөд УБХ –ын даргын дэргэд, туслах нь явсан, эдүгээ, УИХ –ын Тамгын газрын ахмад ажилтан, инженер Гончигдоржийн Чулуунтай Монгол Улсын Соёлын гавъяат зүтгэлтэн, “Өнөөдөр” сонины улстөрийн мэдээллийн албаны Ерөнхий редактор, сэтгүүлч - сурвалжлагч И. Ренчинханд ийн ярилцжээ. Ярилцлага тус сонинд “БУРХАНААН ШҮТЭЖ, ЗАРЧМААН ДЭЭДЛЭН ... ЗАСГААН ЗАЛЪЯ” гарчгаар нийтлэгдсэн. [Ред.]

байлгана; гэдгээр дөнгөж 2000 санал ирж байхад, “өөрчлөнө” гэдэг дээр нь, түүнээс олон дахин их, 9000 орчим санал бүртгэгджээ.

Төрийн албаны тухайд гэвэл энэ алба түмэнд үйлчлэх үүрэг зарчимтай, албан хаагч тангараг өргөдөг. Байгууллагынхаа санаачилсан ажилд идэвхтэй оролцохыг би үүргээн гэж үзнэ. Төр засгийн бодлогод биш, хэрэгжүүлэлтийн шатанд зүйл энд яригдаж байгааг хэлэх нь зөв биз ээ.

- **Үндсэн хуулийг хэлэлцэж батлах амаргүй даалгавар. Нийгэм цагийн байдал ч шуургатай байлаа. Тийм нөхцөлд хуулиа батлаад авсан нь амжилт юм, нэг бодлын. Ямар ч байсан хоёулаа түүнийг ололт талаас нь тунгааж харъя.**

Улстөрийн философи, үндсэн хуулийн эрх зүй өөрөө мэдлэг судалгаа шаардсан багтаамжлэг хүнд сэдэв. Малч, тариаланч, эмч, багш, хоньчин, барилгачин ... цоохор баг хүрч ирээд үндсэн хуулийг барьж аваад нухаж гардаг, бодож сэдээд зохиогоод унадаг тийм талбар биш. Гэхдээ тухайн үед өөр арга байгаагүй гэх үү дээ.

1990 онд монголын нийгмийн улстөрийн уур амьсгал лассалийн түймэрийн дараахь байдалд бараг орсон. Тун хүнд нөхцөлд конституцтай болж чадсан нь чиний хэлээд байгаа нэг ололт мөн байх. Яг агуулга руу нь өнгийгөөд үзэхээр дутагдал ихтэй ш дээ. Ой-мой гэж байхад тэрийг нь яриад байлтай биш ...

- **Лассаль гэж нэг их танил нэр байх чинь ... лассалийн түймэр гэж та юу хэлэв?!**

XIX зууны улстөрийн философч, Германы социал-демократ намыг үндэслэгч, Карл Маркстай ном хаялцаад байдаг Фердинанд Лассалийг, ялангуяа бидний үеийнхэн их төлөв мэднэ ээ. Нийгмийг эгшин зуур ямар ч хуулгүй болгож төсөөлсөн тэр суутны сэтгэмж, хялбаршуулсан тайлбар юм.

Аль нэгэн улс гүрэнд гэнэтхэн их түймэр дэгдээд бүх хууль дүрэм, түүн дотор Үндсэн хууль нь ч шатчихаж гэнэ. Баримтлах, хүн үзэх юм нэг ч үлдсэнгүй. Орон даяар нэг ч хуульгүй болсон ийм нөхцөл үүсвэл юу болхов. Бүхнийг тэгээс эхэлнэ. Юун түрүүнд, нийгмийн зохицуулалын үндсэн зарчмаа дахин шинээр тогтоох хэрэгтэй.

Парламент тал нь конституцийг бид хийнэ, бид хууль хийдэг байсан, цаашдаа хийнэ; гэж томров. Ерөнхийлэгчийн талаас, үгүй шүү, тэгэхгүй, тэгүүлэхгүй. Би төрийн тэргүүн, би зохион байгуулна; гэвэй. Засгийг газар - бид удирдаж байсан, бидэнд хүч нөөц цагдаа тагнуул ... бүгд байна, засгийн оролцоо - бололцоог хэн ч үгүйсгэх эрхгүй; хэмээв. Ерөнхийлэгч тэндээс, би бүх цэргийн ерөнхий командлагч, нөхцөл байдлыг би хянаж байна; гэж тодотгов. Гудамжид олон хүн бахиралдаж, хэн нь чухам хэнийгээ дэмжээд байгаа нь үл мэдэгдэнэ. Гадаахи тэд бие биедээ дайсагнасан нь илт ажаам. Ингээд зөвшилцөх ба байлдах гэсэн 2 -хон сонголтод талууд тулж ирмой.

К. Маркс & Ф. Лассаль

Үндсэн хууль тэгэхээр нийгэм дэх хүчний харьцааг тодорхойлсон баримт бичиг мөн байгаа биз. Энийг л хэлэх гэж их сэтгэгч ийм нөхцөл зохиомжилжээ. Талууд гар хоосонгүй

... энд тэндгүй зэр зэвсэг, буу шийдэм байгаа болохоор тэд эрхбиш зөвшилцөнө. Ингэх нь ашигтай. Нийгмээрээ бужигнаж байснаас нийлээд хэлцсэн нь дээр биз дээ. Эндээс, нийтийг төлөөлөх багийн хэрэгцээ үүсдэг.

Морин жилийн хувьсгал ... хувьсгал байсныг одоо дээр доргүй зөвшөөрөв. За, тэр яахав. Хамгийн гол нь, тэгэхэд, хуучин үндсэн хууль үндсэндээ үйлчлэх чадамжаа гээчихсэн, орлох юм алга байв. Одоо түүнийг бий болгох хэрэгтэй, заавал ... Ингээд хүчний тэнцвэржилийг хангах, лассалийн галыг унтраах бүрэлдэхүүн бий болгохын тулд, анхны ардчилсан сонгуулийг хийх хэрэгцээ арга буюу үүсч байгаам. Улмаар, жалга довны энэ тэр гэж хэлэн хэлүүлэн байж чухамхүү энэ л хэдийгээ (431 депутатыг хэлж байна) олоод, залаад аваад ирсэн.

Үндсэн хууль тогтоогчдын жинхэнэ гавъяа нь баталсан баримт бичигтээн биш, хэрэгтэй газар хэрэгтэй цагт байж өгсөнд л байгаа юм. Дандаа нэр хүндтэй сайхан хүмүүс. Эднийг хуралдаж байхад эх орон зүрхээ даран чагнаж байсан юм шүү.

- ***Хэрэгтэй газар хэрэгтэй цагт байх, гал сөнөөх ... гэв үү. Их сонин хэллэг юм. Энийг ялимгүй тодруулах уу?***

Ард түмэндээ “хэрэгтэй газар, хэрэгтэй цагт байж өгнө” гэдэг бол гарцаа байхгүй түүхэн гавъяа юм. Үндсэн хууль баталсан АИХ-ын депутатууд бол чухамхүү тэгсэн улс мөн. Энийг өөрөөр яаж тодруулхав. Лам Баасангаар жишээлье. Эцсийн дүндээ яв явсаар, шинэ үндсэн хуулийг та бидэнд гардуулж өгсөн [тэрхүү] ардчилсан хувьсгалын тэргүүн шугаман дээр, хэн байх нь хамаагүй, нэг лам тухайн үедээ үнэхээр хэрэгтэй байсан бөгөөд тэр нь бас эрүүлэлгүйгээр өөрөө олдсон байдаг юм, хөөрхий. Баатарлиг үйл. Бурхны “намын гишүүн” рүү буу шагайх ч амаргүй дээ. Ардчилсан хувьсгалд бурхны шашин [хүртэл] бусдын адил оролцсон юм, мөн чанар талаасаа бол ...

Гучин хэдэн онд, мянга мянган ламын эсрэг 1 нам дайрсныг яг таг сануулах гэсэн шиг, 90 онд, төмөр мэт сахилгатай төө улаан батлахтай бүхэл бүтэн намын сүлжээний эсрэг ганц 1 лам эрэлхэгээр “зогссон” нь ниймийн сэтгэлзүйд хүчтэй нөлөөлсөн. БааСан ламын гавъяа бааХан намын гавъяанаас нэг их дутахгүй дээ. Тэр хэрэгтэй цагт хэрэгтэй газар байсан хүн.

Тэмцэл бол урлаг юм даа, нэг бодлын. Тэгж тэгж, ойж бууж явсаар ... мандатгүй тэмцэгчийн халааг мандаттай тэмцэгчид залгаж авсан даа. Тоос манарсан тэмцлийн шинэ бөгөөд бүтээлч талбар нь засгийн газрын ордон дахь ардын хурлын чуулганы хуралдааны их танхим байлаа.

- ***Үндсэн хуулийг удаан хэлэлцсэн. Тэгэхэд та голцуу оройн цагаар, дээр лоожинд Улаанбаатар-Таймсын ерөнхий эрхлэгч, зохиолч, яруу найрагч Ү. Хүрэлбаатар нарын хавилцаа ганцаардангүй төрхтэй сууж харагддагсан. Үйл явцыг дэргэдээс нь, “дээрээс” ажигласан хүнийхээ хувьд тэнд байсан ажил хэргийн уур амьсгалыг нэг сайхан дурсаач. Үндсэн хууль батлагдахгүй сунжрах боломж байсан уу. Та юу хэлэхсэн бол энэ тал дээр?***

Уур амьсгал үнэхээр ажил хэрэгч байв. Өөрөөр байх боломжгүй байсан. Идэр гурван ес ид дундаа тачигнаж байхад, гадаа нэг үдэш, төв талбай пиг дүүрэн үймэлдэж, зарим хүнийг [нэр нь сонин биш] “огцор, огцор” гээл. Сүхбаатарын талбай өлсгөлөнтэй байв. Ардын Их Хурлын дарга гудамжинд явж байгаад хүн хард өшиглүүлсэн гэж [энэ тэр] дуулдаж л байсан. Үнэндээ, АИХ-ын дарга ч айхаар цаг байлаа. Улаанбаатарт, гадуур талх олдохгүй болчихсоныг санаж байна уу. Цагийн байдал тун эвгүй байв.

Гадна талаасаа энэ мэт дарамттайгаасаан болсон гэж хэлэхгүй. Депутатууд угаасаа аж амьдралын арвин туршлагатай, гүйлгээ сийрэг ухаантай, хамгийн гол нь, бүгд

тэмцэгч манлайлагч улсууд учраас, бүлэг фракцаа ном дүрмээр нь байгуулж авч байгаад, хонтоор дотроо хонзон санахгүй, их сайхан, тун нүсэр үзсэн дээ. Юм болгон дээр хүч хайргүй “нанчилдсаар” байгаад аажимдаа бүгд ядарчихсан юмдаг. Танхимд унтаж байгаа депутатыг олж харах энэ тэр бол сүүлдээ нэг их гайхаад байх үзэгдэл биш болж хувирсан.

Явсаар цагаан сар ч тулаад ирэв. Ар гэр, аав ээж, эхнэр хүүхэд, эгэл түмэндээ, “би ямар чадсангүй, бид барсангүй” гээд очилтой биш, нүүр халуун. Сүүлрүүгээ ч шударч өгсөндөө, хашрууд. Нээрээ, шинийн нэгэн шилэн дээр шилэн хундага аман дээр ирчихээд байхад “чиг зүггүй” мэтгэлцэж суух утгагүй. Ний нуугүй хэлэхэд, монголын үндэсний уламжлалт их баяр – цагаан сарынхаа ач буянаар бид чинь үндсэн хуультайгаа үлдэж чадсан юм шүү дээ. Тэгээгүй бол ч, ай мэдэхгүй ... надад тэгж санагдсан.

БНМАУ -ын Засгийн газрын ордон, Ардын Их Хурлын хуралдааны танхимд
Үндсэн хууль хэлэлцэж байгаа нь, 1991

1992 оны 1 сарын 13 –ны өдрийн бага үдэд монголын шинэ конституци батлагдсан. Цаашаа ердөө 4 –хөн хоноод байна уу даа, XVII жарны усан бичин жилийн хаврын тэргүүн сарын шинийн 1 тохиож, улс даяарын өргөн их золгуут эхэлсэн дээ. Ойр ойрхон бөх барилдаад, юм юм их сайхан таарсан.

- **“Чиг зүггүй мэтгэлцэх” ... та тэгээд АИХ –ын хуралдаан замбараа муутай, бүтээлч бус байсан гэв үү.**

Үгээр хүнийг ороох, үнэнийг мушгих муухай. Та арай тэгээгүй байх. “Учир начиргүй, чиг зүггүй ...” гэдгийн тухайд бяцхан талбар хийе. Депутатууд хэлэлцүүлгийн үед, заримдаа үнэнээс их хол байх шиг санагддагсан. Жишээ нь, улсын нэрийг оноох гэж бүтэн 2 өдөр “ноцолдоно” гэдэг бол асуудлын мөн чанарыг, мөнөөр нь зөв ухах чиг баримжаагаа тэд түрхэн зуурт бүрэн гэсний шинж юм.

Үнэнээс хол гэдгийн тухайд бол ... “БНМАУ”, “БНМУ”, “МУ” гэсэн гурван хувилбар дээр санал зөрөөд хурал гацсан байдаг. Гэтэл улсын нэрийн “яг зөв” гэмээр хувилбар нь, үндсэндээ хэлцүүлгийн хүрээний гадна үлдсэн байв. Таны алдар хэн бэ, гэхэд та Ренчинханд л гэж хариулна биз дээ. Түүн лугаа “улсын нэр” гэдэгт монголын иргэн бүр МОНГОЛ гэж товч тодорхой ганц үгээр хариулбал хичнээн сайхан байхав.

“Улс” гэдгийн тухайд бол бид түүнийг хэрэгтэй газар нь хэрэглээд, хэрэггүй газар нь гээгээд л явна шүү дээ. Алтан соёмбот монголын далбаа гэхэд бид “улс” гэхгүйгээр болж байна. Тэртэй тэргүй Үндсэн хуулийн нэгдүгээр зүйлийн нэгдүгээрт, монголыг ... бүгд найрамдах улс; гээд заачихсан байдаг юм.

Бүргэдийг бүргэд гэж нэрлэе, монголыгоо [зөвхөн] монгол гэж нэрлэе гэсэн уянгын халилтай алдарт үг, уг нь зааланд маш цоглог тод дуулдсан, харамсалтай нь, хэн ч түүнийг зохих ёсоор өлгөж аваагүй, гэх үү дээ. Олон хүн асуудал шийдэх хэцүү юм билээ.

Хоёр сар гаран хуралдаад сүүлрүүгээ 4 – 5 хүн тутмын 1 нь хуралдаа ямар нэг шалтгаанаар суухгүй байдал хавтгайрч, ирц хангах бас нэг айхтар зовлон нэмэгдэж, Уртнасан дарга үйлээ үзсэн. АНУ –ын конституцийг 29 хүн 18 хоногт баталсан бол, монголд түүнийг 430 гаран хүн 76 хоног хэлэлцжээ. Хөдөлмөрийн бүтээмж, бүтээгдэхүүний чанарын асуудал их нарийн. Хууль тогтоомжийг олон хүн олон хоног бөмбөрүүлэхээр сайн болдог гэдэг худлаа, худлаа.

- ***Нээрээ, хоорондоо өдөр шөнө шиг ялгаатай тоо байна. АИХ –ын хуралдааны хоног хугацаа нь хэтрээд, төсөв зардал нь багадаад, аль алийг нь байн байн нэмээд байсныг санаж байна. Ямар ч байсан төлөвлөсөнөөс нь их өөрөөр өрнөнө лээ.***

Үнэнийг харьцуулахгүйгээр мэдэх боломжгүй гэдэг билэв үү. Америкчууд хоёрын 2 төслийг хугас сар хэлэлцээд нэгийг нь амжилттай сонгосон байхад, бид ганц төслийг 3 сар шахам нухжээ. Хүн амын тоо эрс зөрөөтэй. Бид 15 дахин их хүчээр, 4 илүү дахин удаан ажиллаж, нэг хүнд ногдох ажлын бүтээмж багцаагаар 60 дахин бага гарч байна. Дээр нь, бүтээгдэхүүнийхээ чанарын асуудал нэмж яригдана.

Цаг үеэсээ хамаараад, америкчуудад харах юм бараг байгаагүй бол, бид, бөөн шипи [шпаргалка] -н дотор умбаж, онол номоор хангалттай зэвсэглэсэн байв. Тэдний хийсэн конституци бараг хэвээрээ гурав дахь зуунаа хэвнэг элээж байхад, манай хууль манийхаа үйлийг багагүй үзэж байна уу даа. Тэгээд, 10 жил ч тэссэнгүй, зарга маргаан ихтэй байна. Тэнд, америкчууд конституция баталчихаад, дараа нь, муж улсуудаараа нэгбүрчлэн “шалгуулж, зөвшөөрөл энэ-тэр гуйсан” бол, бид цагаан сардаа шахуулан барин хам хум амжуулсныгаа нийтэд ерөнхийдөө “тулгачихсан”.

Манай Үндсэн хуулийн зарим заалт жаран оныхоосоо ч дордсоныг би жишээлж хэлэхэд бэлэн байна. Ийм л байна даа, анд минь. За, чи сонс, тэд ба бидний хэн нь илүү чадсан, хэн нь дутуу чадсаныг хэлээд өг. Ил байгаа биз дээ.

- ***Үндсэн хуулийн хүрээнд түгээмэл утгаараа хамаарахгүй асуудал гэж байх биш. Депутатууд “эвэр хошуут амьтан”, “сүүгүй шувуу”, “пиво онгойлгогч морь”, “хоёр эхнэр” ... гээд хожмын улс хальт сонсоод нүд нь орой дээрээ гармаар зүйлээр сүрхий маргадагсан. Зарим газар “гар зөрүүлсэн” ч удаатай. Та саяын хэлсэн тэр “2 эхнэрийн асуудал” –ыг уншигчдад бяцхаан тодруулж өгөөч. Би бол мэднэ.***

Хоёр эхнэртэй байж болох санаа хэнээс нь ч билээ, нэг эрээс гарсан. Бөөн маргаан. Хүмүүс ч хаа сайгүй инээлдэж, онигооны хэмжээний үгс чих дэлсдэгсэн. Ардын дунд зарим “сайхаан сайхан” гээд алгаа үрэх. Хурал тараад харьсан нэг депутатыг орой эхнэр нь байцааж гэнэ. Мэдээж, худал, сул үг байх. Эхнэр нь нөхрөөсөө “хоёр эхнэрийн санал батлагдсан бол чи тэгээд яах байв, тэрийгээ хэл” гэжүхүй. Залуухан депутат толгойгоо нэг илэмдэг болсноо “за даа, би ч хуулиа л дагана даа” гээд байсан гэдэг. Би хүртэл тэр агуу их хууль дээдлэгчийн талд байна аа. (Инээв)

- ***Үндсэн хуулийг батлахад хамгийн их нөлөөлсөн төрийн зүтгэлтнийг нэрлэ гэвэл та хэнийг хэлэх вэ?***

Монгол Улсын анхны Ерөнхийлөгч П. Очирбатыг нэрлэхгүй байхын аргагүй юм даа. Харамсалтай нь, Улсын ерөнхийлөгч Үндсэн хуулийг баталсан хүний тоонд ордоггүй. Депутатаар сонгогдож ирээд депутат биш болчихдог. Дэвшчихсэн. Хуулийг хууль тогтоох байгууллага баталдаг энэ тэр гээд ярихаар зэрэг чиг үүргийн зааг ялгаа гараад ирж байгаам. Нарийн учиртай.

Ерөнхийлөгч Үндсэн хуулийн төсөл боловсруулах ажлыг удирдан зохион байгуулах Улсын Комиссыг ахалж байв. Үндсэн хуулийн төслийг ард нийтээр хэлэлцүүлсэн дүн, удаа дараагийн шинэчлэгдсэн төслийн талаархи бараг бүх илтгэлийг БНМАУ –ын Ерөнхийлөгч П. Очирбат тавьж, ер нь, конституцитай холбоотой ихэнх ажил асуудал чухамхүү Ерөнхийлөгчийн тойронд эргэлдэж байсан даа.

Дашрамд хэлэхэд, депутат биш Улсын Бага Хурлын гишүүд ч үндсэн хуулийг, хэрэг дээрээ, баталсан улс. Болсон юмыг болсноор нь хэлэхгүй бол муухай. Энэн дээр одоо, хангалттай хугацаа өнгөрлөө, de jure явж de facto ирэх цаг болсон гэж бодож байна. Үнэнийг хэлэх хэлүүлэх хэрэгцээ үргэлж оршдог. Үндсэн хууль баталсан хүмүүсийн хичээл зүтгэлийг үнэлнэ энэ тэр гэж ярьж бичээд эхлэв. Тэгээсэй дээ.

Үйл явцад оролцсон хүмүүсийн нилээд нь өнгөтийн жамаар өөр ертөнцөд оджээ. Цаг хугацаа энэрэлгүй. Эгэж ирэхгүй эгнэгт одох томилолт эндээшигнээ улам ширүүснэ. Олон хүн байгаа биш, үүнийг, одоогийн, үгүйдээ дараагийн Их Хурал, нэг “тооцсугай” тогтоолоор шийдэх боломжийг авч үзэхэд болохгүй гэх газаргүй юм. Засаг талруугаа “өөрийн хүслээр биш” томилогдоод дэвшээд явчихсан зүтгэлтнүүд ч бий. Тэд өөрснөө энэ мэтийн жижиг сажиг юмыг тоож хэзээ ч сөхөхгүй шүү дээ.

• **Үндсэн хуулийн албан ёсны “эх баригч” гэж байсан гэдэг билэв үү?!**

Хүмүүс мэдэж байгаа даа. Үндсэн хуулийг зүйлчлэн хэлэлцэж эхлэхийн өмнө “Депутатын хороо” -г байгуулсан. УИХ ба УБХ гэсэн 2 байгууллага нийлээд ярихаар эрх ашгийн ч гэмээр юм уу, зөрчил, олон юман дээр үүсдэг бололтой харагдсан. УБХ –ын талаас, оруулсан “төслийнхөө эхийг барьж суух” хүнийг томилох санал оруулав. Уг нь, үндсэн хуулийн эцсийн хэлэлцүүлэгт орсон жинхэнэ төсөл Депутатын хороо (Ж.Гомбожав) -нд биш юм аа гэхэд, хуралдаан даргалагч БНМАУ–ын АИХ–ын дарга (Ж.Уртнасан) -ын гарт байсан байх учиртай.

Эх баригчийн асуудал яригдаж байх үед зарим депутат (жишээ нь: 287 дугаар тойргийн депутат Ч.Хурц) “Хурлыг, хурлын дарга өөрөө үймүүлээд байна. Депутатын хороонд УБХ–аас нилээн хэдэн хүн орсон. Тэд тэр эхийг бариад яваг л дээ, яагаад дэгэнд заагаагүй өөр юм гаргаж ирээд санал хураалгаад байна вэ. Замбараагүй байдал гаргахгүй байвал сайн байна” гэх зэргээр шүүмжилсэн.

Дашрамд тэмдэглэхэд, депутатуудын тэр хороо “санал бүрийг нягтлан үзэж, зохих өөрчлөлт оруулан Их цаазын төслийг эцэслэн боловсруулсан тухай илтгэл бэлдэх, шаардлагатай [бол] ажлын хэсэг байгуулж, холбогдох мэргэжлийн хүмүүсийг эл ажилд оролцуулах” тийм үүрэгтэй байсан. Эндээс ч харсан, депутатын хорооны тухайлсан чиг үүрэг өөр тийшээ салаад явчих ёсгүй мэт. Эхийг баригч ... эх баригч ... эрхзүйн талбарт эмнэлэгийн гэмээр хэллэг этгээд сонин сонсогддог.

• **Үндсэн хуулийг батлах бэлтгэл ажлын явцад манайхан гадны туршлагыг их судалсан. Энэ чиглэлээр хурал симпозиум бишгүйдээ л болж байв. Ингэхэд манай үндсэн хууль гадныхны баримт бичгийн орчуулга - хуулбар болсон гэх яриа хэр үндсэлэлтэй вэ?!**

Үндсэн хуулийн эрхзүй өөрөө онол номтой эд. Олон улсын түгээмэл эрх зүйн хэм хэмжээ ч гэж байна. Хүссэн хүсээгүй газар газрын ижил төрлийн хууль дүрэм, адаглаад

бүтцийн хувьд адил төстэй болох нь, эдүгээ, жам ёс шахуу юм. Гадны туршлага сэлтийг ч манайхан чамлахааргүй судалсан. Гэхдээ, яг аваасай анхаараасай гэхүйц тийм зүйлийг авдаггүй л юм даа. Яадаг юм бүү мэд. Авах юмаа авахгүй юм бол айлчлах ... судлахын хэрэг юун.

- **Авах юмыг авахгүй, авуулахгүй байж болно гэж үү. Үгүй байлгүй дээ. Депутатын амыг хэн ч үдээгүй ш дээ?**

Энд л “дундач депутат” –ын эрхзүйн мэдлэг мэргэшил “даруухан” байхын “хэрэг гарсан” ч байж болно ш дээ. Төрийн соёрхолт, жүжгийн зохиолч, нэрт найруулагч Л.Ванганы зөвлөгөө санаанд орчихлоо. Главлиттэй үеийн киночдын бүтээл ногоон гэрлээр батлагдах нь тун ховор. Зохиолыг нь танана хасна, авторыг нь зэмлэнэ донгодно, бүр цөлнө. Ийм хүнд нөхцөлд уран бүтээлчид юу эсийг бодох вэ! Зарим нь главлитыг “эвтэйхэн аргалах” санаатай, тэрийгээ ч бусадтайгаа хуваалцаж байсан болтой байдаг.

Яаж гэхээр, “найруулагч та бүтээлээ зоригтой хий, санаагаа айлгүй гарга, үгээн гүйцэд хэл, тэгээд хасагдах шүүмжлэлд өртөх тэр хэсгээ тайруулахгүй тануулахгүй авч үлдэхийн тулд зориуд хэд хэдэн газар илэрхий суртаалгүй загна, хормой хот үзүүл, тэгсэн цагт чиний кино чиний хийснээр үлдэнэ” гэсэн гэдэг. Худал газар чулуу хөөлгөх нохой үг.

Үндсэн хуулийн төслийн хоёр, гуравдугаар зэргийн асуудлаар хэт маргаж, депутатуудыг, хамаг тамираан барж байх тэр хооронд нийгмийн амьдралын амин чухал зохицуулалтыг хөндсөн том том асуудлууд хайнга буруу шийдэгдэх, огт хөндөгдөхгүй хаягдах явдал энэ тэр [бол] гарсан байхыг үгүйсгэхгүй. Авахгүй, авуулдаггүй; гэж хардахын үндэс энд байгаам.

Нийгэм өөрчлөгдсөн, марксизм ленинзмээсээ салж ядсан зурвас тэрхэн үед монголчуудын улстөрийн сэтгэлгээний “нийтлэг дундаж чадамж” ядмаг, эхлэлийн шатандаа байсан. Мэдлэг бол хуримтлагддаг эд. Хурааж хуримтлуулахад хугацаа хэрэгтэй. Өнөөдрийн өндөрлөгөөс өөрсдийхээ байсан байр байдал, хуучин оромыг эргэж хараад шоолоод шоглоод ичээд эмээгээд байх явдалгүй юм. Би тэр үеийн хурлын нэг депутатад нялзаж ногдох “эрхзүйн мэдлэгийн дундаж үзүүлэлт” -ийн талаар энд ярьж байна. Хүн яриагүй. Улс амьтан гомдох вий.

Шийдвэр гаргагчид маань тэр үед авах - оруулах тэр гадаадын туршлага юмаа, хөөрхий минь, зааж ч чадахгүй ш дээ, хуруугаараа. Мэдэхгүй юм чинь яахын. Энийг хэлэхэд надад сайхангүй байна. Шийдэж чаддаг нь [олонхийг хэлж байна] зааварчилж чаддаггүйн гачлант орчинд манай энэ үндсэн хууль бүтсэнийг би зориуд тэмдэглэн хэлмээр байна.

Тэрнээс хойш, цаг хугацаа хийдгээн хийж, нийгмийн сэтгэлгээ ... юм юм хувирч, байдал эрс өөр болов. Одоо Үндсэн хуулиа ахиад нэг сайн барьж авах цаг ирж байх шиг байна. Үүнийг эс анзаарвал алдана. Тэнгэр цэлмэг байхад, их сайхан арга зүйгээр ... тайван сайхан үзэх хэрэгтэй.

- **Юуг, жишээ нь, хаанаас авч болох байв. Тодорхой зүйл хэлж, хариултаа жаахан дэлгэрүүлнэ үү?**

Германд байдаг туршлага. Ард түмэн хууль санаачлах эрхтэй. Догь сонсогдож байна уу. Ийм мундаг эрхтэй түмэн олон тэр болгон жагсаал тэмцэл хийгээд байхгүй. Яагаад гэхээр, жагсахын оронд ажиллана биз дээ. Асуудлаа томъёолно, гарын үсэг цуглуулна. Энэ нь амар бөгөөд бүтээлч, бас найдвартай. Тэнд, ард түмний санаачилсан хууль

тогтоолын төслийг парламент нь оочергүй хэлэлцэх үүрэг хүлээнэ. Хэлэлцээд харин яаж шийдэх нь парламентын өөрийнх нь эрхийн асуудал байдаг. Энд, гайхамшиг нь юунд оршинов гэхээр, ард түмэн хүссэн асуудлаа парламентын хэлэлцүүлгийн сэдэв болгоод авч чадаж байна, тийм үү.

Өөр жишээ хэлье. Бас германых. Бослого гаргах эрхийн тухай юм. Ярихад жаахан тиймхэн байж магад, гэхдээ сонин шүү. Ийм эрхийг тэнд, үндсэн хуулийн эерэг заалтаар хангасан бөгөөд ерөнхийдөө, төрийн хууль тогтоомжийг үг дуугүй дагалгүй, бүр, түүнийг эсэргүүцэж болох тухай өгүүлдэг.

Германы үндсэн хуулийн 20 -р зүйлийн 4 дэх хэсэгт [тодорхой заасан] нөхцлүүдэд, хэрэв өөр арга хэмжээ авах боломжгүй болсон бол герман хүн бослого гаргах эрхтэй” гэж бий. Энэ заалтыг тэд 1968 онд үндсэн хуулиндаа оруулсан юм билээ.

Бослого гаргах эрх бол аливаа эрхзүйн зохицуулалтыг эрхчөлөөтэй харьцуулан хэмжих ёстой гэдэг; гаргалга - мэдлэгийн үр дагавар юм. Зарчим яваад байгаа хэрэг. Иймээс, Германы үндсэн хуулинд бослого гаргах эрхийг хүний эрхэд биш, харин, иргэний эрхэд хамааруулжээ. Бослого гаргах эрхийг бусад бүх арга хэмжээг авч болохгүй болсон нөхцөлд зөвхөн ultima ratio байдлаар, гадаад хүн биш зөвхөн герман хүн хэрэглэх боломжтой.

Бослогын хэлбэр янз бүр байж болно, хувь хүн эсвэл хамт олноор. Бослого хүчин төгөлдөр эрхзүйн зохицуулалтыг ч зөрчих боломжтой. Энэ үед гарсан гэмт хэрэг, эрхзүйн зөрчлүүд бослого гаргах [тэр] эрхээр хамгаалагдана. Үндсэн хуульт дэг ёс алдагдсаныг дахин сэргээх зорилгоор босогчид цохилт өгөх, [бүр] аллага үйлдэх [дарангуйлагчийг устгах] эрхтэй; гэх мэтээр бичсэнийг би уншиж байв.

- ***Хүний эрх, эрх чөлөөг дээдлэнэ гэдэг л энэ байх даа. Ёстой нөгөө киноны “аймаар чиг, бахархмаар чиг” гэдэг шиг ... тун жигтэй, нилээн сонсууштай ... сонжууштай юм яриад байна уу даа, та бид?!***

Тэгэлгүй яахав. Ухварлаваас, ингэхгүйгээр төрийг аажим аажмаар улам бүр харгис догшин авиртай болж хувирах тэр аюулаас урьдчилан сэргийлэх боломжгүй; ч байж мэднэ. Миний зохиосон дажгүй нэг үг байгаа. Тэрийг чамд хэлье. “Хүн хүнээсээ айх сэтгэхүй төрийг үүсгэжээ, хүн эргээд төрөөсөө айгаад ирэхээрээ үндсэн хуулийг сэдэжээ” гэж. Үндсэн хууль бол төрийн эрх мэдлийг хязгаарлах, түүнийг “айлгах” үүрэгтэй баримт бичиг шүү дээ. Дотроо “бослогын эрх” -тэй ямар ч үндсэн хууль, чанарын зэргээрээ “бусдын дор” орохгүй.

Конституци өгүүлэмжээрээ бослогыг зөвшөөрөх нь “босоод бай” гэсэн уриа дуудлага биш, харин, засаг төрийн [хэрээс хэтэрсэн] муу авир, мулгуу ажиллагаанд хязгаар тогтоож, хориг тавьж байгаа хэрэг юм. Нэг ёсондоо энэ нь, үүрэг хүлээсэн субъектийн зүгээс, нийгмийг бослого гартал ур-дүйгүй удирдах, харгис хэрцгий загнах боломжийг хаах нэг төрлийн албадлагын механизм ажээ.

Ингэснээрээ, тэдний конституци, талуудын эрэмбийг нэгмөр хөдөлгөөнгүй зааж өгөн, засаг төрийн орой дээр германы ард түмнийг гүн хүндэтгэлтэйгээр тавьж [залж] байгаагаа, зарчмын хувьд, төгс илэрхийлсэн гэж үзнэ.

- ***Ердийн ухамсрын төвшиндөө яриа маань нэг л хуулиас дээгүүр, хууль давсан тийм зүйл рүү ячих гээд байна. Уншигч будилах вий. Тэгэхээр, манайхны хуулийг дээдэлнэ гэдэг зарчим, тэнд, германд байдаггүй болж таараа уу?!***

Үндсэн хуулийн 17 -ийн 1-1 –д заасан ёсоор монголын иргэн хууль дээдлэх үүрэгтэй. Дээдлээд зогсохгүй бүр ёсчлон биелүүнэ; гэсэн. Мөн Үндсэн хуулийн 1 дүгээр зүйлд

хууль дээдлэх нь төрийн үйл ажиллагааны зарчим гэж бичсэн байгаа. Хуулийг иргэн зөрчвөл, асуудал ойлгомжтой, цагдаа ирээд ёсолно. Гэтэл, засаглал талаасаа, жишээ нь, хууль тогтоогчид Үндсэн хуулийг зөрчин гажуудуулбал, хэн хэзээ яах ёстой вэ. Үнэхээр зарчмын асуудал энд хөндөгдөж байна.

Германд үүнийг зохицуулсан [нилээн захын гэмээр] нэг хувилбарыг нь бид сая цухас хөндлөө. Төрийг бослогоор хүртэл “айлгаж” болдог байх нь. Юунаас ч айхгүй субъект их аюултай, амархан завхардаг. Б.Ренчиний “Мангаа Доо –гийн эцсийн зүүд” өгүүллэг хэлмэгдүүлэгч мангасын тухай юм. Төр нь мангас байв уу, түшмэл нь мангас байв уу гээд яривал дуусахгүй урт яриа болно.

Тухайн асуудал дээр, тэдний зарчим тодорхой байна, манай зарчим бүрхэг, байхгүйтэй адил байна. Ер нь бол тал талдаа бид хуулийг биш, зарчмыг дээдлэх учиртай юм аа. Зарчим, зарчим, бас дахин зарчим.

Үндсэн хууль бол үндсэндээ зарчим тодорхойлсон баримт бичиг мөн. Дээд зарчим. Зарчимд нийцээгүй хуулийг юун дээдлэх, харин ч эсрэгээр түүнийг “урж хаяад” үтэр түргэн өөрчлөх ёстой. Тэгэхгүй бол нийгэмд гай тарина. Хуулийг биш зарчмыг ... эрхзүйг дээдэлсэн тэр цагт монголд эрхзүйт нийгэм зохих ёсоор хөгжин төлөвшинө; гэж боддог. Энүүхэндээ гэж хэлэхэд, юм их хол байна аа.

- ***Таны дурдсан гадаадын туршлага жишээ тун догь юм, сонсоход. Өөр агууштай хаана юу байна?!***

Аль болгоныг энд дурдахав дээ. Араг савар нийлүүлж сураагүй хүнд бол бүх газар аргалгүй, харин, түүж чаддаг хүнд бол аргалгүй газар ч аргалтай; гэж ээж минь багад хэлдэгсэн. Хэрэгтэй юм хаа сайгүй зөндөөн бий. Бүр, бүдэрч унахаар элбэг байгаа.

Өөрийхөөнийг бий болгохгүй, бас хүнийхийг “тоохгүй” хоосон сууна; гэдэг их өрөвдөлтэй зан. Бид энд гадаадын туршлагыг авах тухай ярьж байна. Авах нь хүртэл учиртай. Шууд хуулж болохгүй, хоосон хэлбэрдэлт болно. Агуулга талаас нь харж, үзэл санааны үүднээс “ойлгож” авсан юм л монголын хөрсөн дээр бууж сая нутагшина ... үрэл жимсээ өгнө ш дээ.

Америкийн үндсэн хууль ~230 жилийн настай. Түүнийг дэлхийн анхны бичмэл конституц гэдэг. Бенжамин Франклин (1706-1790), Жеймс Медисон (1751-1836) ... зэрэг их сэтгэгчдийн гараар орсон тэр гайхамшигт баримт бичгийн үзэл санаа ер нь “төгс” талдаа шүү. Тэнд, “ард түмний эрх ашгийг хохироох чиглэлд үндсэн хуулийг тайлбарлаж болохгүй” гэж заасан нь хүртэл бий.

Ийм хязгаарлалт тавиад өгөхөөр зэрэг, конституцийг хэн тайлбарлах нь нэг их сонин биш болоод явчихаж байгаам. Манайд болохоор, чи би гэлцээд “наян юм болно”, хэн тайлбарлах нь тодорхойгүй, ил биш, ойлгомжгүй, эзнийг нь олох гэж таавар таах хэмжээний юм болно ш дээ. Гэх мэтээр, бид авмаар авмаар юмыг [арай ч зориуд биш байх] авахгүй байх шиг санагддаг. Би хуульч биш болохоор алдаж байж ч мэднэ.

- ***Манайд тэгээд, үндсэн хуулийг хэн талбарладаг болж таараав. Дээд шүүх үү?***

Дээд шүүхэд тийм эрх өгөөгүй. Өгөөгүйгээн хэлсэн. Дээд шүүх тайлбарлахгүй. Гаргасан хуулиа өөрөө тайлбарлах нь, зарчмын үүднээс, ёс бус. Тэгэхээр, парламент бас биш. Тэгээд хэн байж таарах вэ. Онъсого л нэг ийм байдаг даа. Ухварлаваас, манайд Үндсэн хуулийн цэц, хэрэг үүсгэн хянан шийдэх явцдаа, конституцийг [дам] тайлбарладаг; гэж хэлж болно.

Парламентаас баталсан хууль тогтоол конституцид нийцээгүй байна; гэсэн сэдэлтэй 70 гаран маргааныг Үндсэн хуулийн Цэц хянан хэлэлцсэн байдаг. 2008 оны бололтой тоо юм билээ. Одоо мэдээж нэмэгдсэн. Үндсэн хуулийн цэцийн шийдвэрүүд тусдаа эмхтгэл товхимол болоод гарсан байдаг.

Үндсэн хууль албан ёсоор тайлбарлагддаг байх нь өөрөө бас хөдөлгөөнгүй том зарчим шүү дээ. Үүнийг тодорхойгүй хаяж яаж болох вэ. Манайхан юу хаячихсаныгаа ч мэдээгүй болтой харагддаг. Аливаа конституцийн тайлбар уг хуулийнхаа салшгүй бүрдэл нь болдог. Тиймээс, тэрийг нь, “Үндсэн хуулийн хүчинтэй” гэж хэлдэг бичдэг болов уу.

Монгол Улсын анхны Ерөнхийлөгч П.Очирбат хэсэг депутатын хамт

Үндсэн хуулийн цэц өнгөрсөн хугацаанд олон асуудал эцэслэн шийдсэн. Тэгэхээр, батлагдаад яг 20 жил болж байгаа [хуучин] үндсэн маань агуулгын хувьд үлэмж баяжжээ. Түүний “үнэн бодот хэмжээ” –г үг үсэг талаас нь, бид өнөөдөр яг таг хэлж мэдэхгүй тийм байдалд хүрчихээд, бүр орчихоод байна. Байдал ийм байхад магтаал ярих дэндүү утгагүй.

- **Улсын Их Хуурал хууль батлан гаргах замаар үндсэн хуулийг талбарладаг гэж би дуулсан. Тэр таныхаар бол худал үг байх нь ээ дээ?**

Оргүй худал үгэнд бүү үнэмш. Тэгж болдоггүйн зарчмын үндсийг сая би хэллээ. Монголын бүх хууль, ухаандаа тэгээд, бүгд үндсэн хуулийн тайлбар байж таарах нь уу гэж танаас эргүүлж асуумаар байна. Тийм юм байхгүй. Нөгөө оньсогыг тааж чадахгүй будилж сандарч, үнэнийг хэлэхэд мухардаж байгаагийн нэг тод жишээ юм уу даа.

Монголын үндсэн хуулийг тайлбарлаж [үндсэндээ] болдоггүйг би хэлсэн. Тиймээс, манай энэ үндсэн хууль конституц мөн үү биш үү энэ-тэр гэж эргэлзэхэд хүрэх нь ч бий. Үндсэн хуулийн тайлбар конституцийн [тухайн нэг] бүрхэг заалтыг нэгмөр ойлгож болохоор тодруулж өгөх тусалдаг. Үндсэн хуулийн тайлбар чинь үндсэн хуультайгаа зөрчилдөх боломжгүй эд шүү дээ.

Харин, хууль, хуулийн агуулга үндсэн хуультай зөрчилдөх явдал элбэг. Хуулийн агуулгын конституцид харшилсан утга зөрчлийг илрүүлж, засч болно. Тусгай механизмтай. Тэгэхээр, үндсэн хуулийн тайлбар ба ердийн хууль хоёрын хооронд зарчмын ялгаа байна гэсэн үг. Энэ ялгааг олж харахгүй, харахыг ч хүсэхгүй, тэгээд муйхараар зүтгэнэ гэдэг бол, дарууханаар зүйрлэхэд, даншигийн алдарт бөх өрөөсөн нүдэндээ үүлтэй “бүрхэг дэндэв”-ийг бүрхэг талаас нь дайрах лугаа адил жудаггүй муу үйлдэл мөн биз ээ.

Энэ юу ч биш. Бидний ам дамжуулан хэлцдэг өөр нэг худал домог бол гараар барьж нүдээр үзэж болдоггүй “төрийн хар хайрцагны бодлого” юм. Хаана байна тэр будаг нь холцорсон модон хайрцаг, хайрцган дотор хэн хэний, хэдэн онд бичсэн, хичнээн дэвтэр юу байна, үзье - харъя, гэхээр, “байгаа” гээд хавьтуулахгүй. Байхгүй юм чинь өөр яахын. Ямар ч бодлоггүйгээн нуух нэг арга юм даа.

Домогт өөрөө бүрэн итгэчихсэн, тэгээд зогсохгүй бусдыг ухуулаад, уран цэцэн яриад, улс амьтныг төөрөгдүүлээд, тэр чинээгээрээ нийгмийг “хорлоод”, бас болоогүй ээ, тодроод явдаг хүмүүстэй тэмцэх бараг боломжгүй юм. Олон. “Бүх нийтийн дээд боловсрол” -оос улбаатай ч байж мэдэх, монголын өнөөгийн нийгмийн нэг гай гамшиг – энэ мөн. Ярих ч юм биш.

Монголчууд домгийн сэтгэлгээтэй ард түмэн. Худал юманд их итгэнэ. Байхгүй юмыг байгаа мэтээр, эсхүл эсрэгээр, гөрдөхдөөн үнэн дадамгай. Үндсэн хуульд, түүнийг, УИХ тайлбарлана гэсэн бичвэр хаана нь ч байхгүй ш дээ. Яаж тэгж мэлээж чадаж байна вэ. Алсдаа муу даа. Бүрхэг дэндэв бүрхэг талаасаа дайраад байгаа хүнийг хааяа байя гэтэл нь, их чанга хаядаг, бүр майхны гадсан дээр шидчихдэг байсан гэдэг, ээ базарваань.

- *Үгүй тэгээд таны энэ хэлээд байгаа англи америкийн жишиг чинь, хүнд юм бодуулахаар, чихэнд цаагуураа чимэгтэй юм гээч. Улстөрийн гүн сэтгэлгээний чиглэлд агууштай анхаарууштай өөр юм их байдаг байх даа. Философ талруугаа асуулт шүү. Гадаадын туршлага гэсэн утгаар асууж байна л даа?*

Миний хэлэх дуртай үг бий. Хуулийг биш зарчмыг дээлэх, төрийг биш бурханыг шүтэх учиртай; гэж. АНУ–ын Ерөнхийлөгч библийн сударт “залбирч” байгаад тангарагладаг. Манайх Үндсэн хууль дээрээ гараа тавьдаг бил үү. Энэний цаана маш том үзэл - ялгаа явж байдаг гэж хэлж болно.

Тэндэхийн төрийн тэргүүн бурханыг дээдэлж байгаа бол, манайд, шилжсэн утгаараа, төр өөрийгөө бараг бурхан гэж үзэх гээд байгаа мэт. Гарын доорхи юм гарын доорхи л юм байдгийм билээ. Үндсэн хуулийг өөрчлөх нь үдийн хойно өмнийн шахуу хялбархан ажил болохыг бид нэгтгээ харсан даа. Нөгөө 7 өөрчлөлтийг хэлж байна. Барьцгүй.

Монголын Үндсэн хуульд, төр шашныг хүндэтгэнэ, шашин төрийг дээдэлнэ, гэж (9.1) заасан. Шашин гэдгийн цаана бурханыг дээдлэх үзэл санаа оршин байдаг гэвээс монголын засаг төр хэт өндөрт үүлэн цаана байгаа хэрэг шүү дээ. Төрийн нэг институцийн дээр хөх тэнгэр байдаг мэтээр ярих нь, монголд [бол] их цэцэн мэргэн үгэнд тооцогддог юм даа.

Үндсэн хуульд, монголын төр өөрийгөө (хэн нэгнээр) дээдлүүлэх “эсийн төвшний” мөрөөдөлтэй байдгаан яг таг тас нууж бас чадаагүй, тэрийгээ, энд, 9 –ийн 1 –ээр ил гаргасан. Булавч бултайдгийн үлгэр юм уу даа.

- ***Төрийн тухай ярьж байснаа шашны талруу хазайчихлаа. Ингэхэд шашны зорилго юу вэ, хүн яагаад шашин шүтдэг вэ?***

Асуултад би сүүлээс нь эхэлж хариулъя. Хүн гэдэг амьтан гарвалын хувьд цэвэр 100% энэ ертөнцийн бус, олдмол, хагас олдмол бололтой байж магад; гэсэн. Нэвтрүүлэг энэ тэр [бол зөндөө] байдаг. Хүн яагаад шашин шүтдэг вэ - Харь гарагийн шахуу амьтан чинь зөн совингоороо тэнгэрийн хамаатнаа янз бүрээр бодно биз дээ. Энд л сая бурхны хэрэгцээ урган гарч ирж байгаам, түүнд. Далд мэдрэхүйн асуудал.

Хүн энэ ертөнцийн бүх амьтанаас ганцаараа хэтэрхий ондоо. Айдас бодрол ихтэй. Төрөл арилжаад ч болов хаанаас ирсэн тийшээгээ буцна, харина, гэж мөрөөддөг болов уу. Тэгээд хойд насандаа очих тэр газраа бурхны орон гэж нэрийджээ. Иймээс шашны хэрэгцээ цаанаасаа хүнд [нэг тийм] заяамал шинжтэй. Төр дээдлэх үзэл бол, олдмол, хожуугийн, олон зуун жилийн турш үргэлжилсэн цэргийн дарангуйллын ул мөр байх аа, би тэгж боддог юм.

Харин, шашны зорилгын тухайд, за байз, юу гэж хэлье дээ. Равжай хутагтад нэг үг бий. Галавшанхай сургаалд нь байдаг юм. “Жан шамбалын оронд номын хүчээр учирна” гэж. Хэнтэй тэр вэ - бурхантай л болов уу. Номын хүчээр гэж юуг хэлнэв - гэрээрхийг хэлээ болов уу. Гэгээрнэ гэж юу вэ – хүн шуналгүй болох, бүх төрлийн шуналаас ангижрах ...

Шуналгүй хүнээс муу үйл гарахгүй, бага гарна. Муу үйл хийхгүй байгаа нь өөрөө сайн үйл мөн. Бас дээр нь нэмээд зориуд сайн үйл хийнэ, асарна тэтгэнэ, өгнө тараана, мөргөнө сүслэнэ. Эд бүгд нийлээд буян болно. Буян хийхээр хойд насандаа жаргана. Диваажинд очно. Диваажин бол бурханы орон. [мөн үү] Ингээд харахаар зэрэг таны эхний асуултад хариулчихаж болмоор санадаад эхэлж байна шүү.

Буян хийлгүй, нүгэл хийгээд байвал юун диваажин ... бүр өөр газар луу тууна. Шашны зорилго нь бүх хүнийг буяны ариун мөр хөөлгөж диваажинд очуулах, эцсийн эцэст, “гэрээд нь” нэг их төөрүүлэлгүйгээр эсэн мэнд буцаах явдал юм. Шашин бүх хүнийг диваажингийн зам руу хашиж өгдөг. Жаахан жаахан албадна, арваннайман тамын орноор айлгана. Аюуш тамын ероолд юу болдогийг харуулна, номлоно. Тэгэхээр, шашин номлол нь хатуу орчлонг зөөллөх, хүний хорвоог ариусгах цорын ганц зорилготой. Утгаан цаагуураа хүнийг хүнээс нь хамгаалах гээд байгаа юм.

Засаг гэдэг субъект нийгмийн шударга ёсны төлөө оршдог. Мөн л, хүнийг хүнээс нь хамгаална гэсэн үг ш дээ. Дээр нь нэмээд, Үндсэн хууль хүнийг төрөөс [өөрөөс нь бас] хамгаалдаг. Монголын засаг төр улам бүр гэгээлиг, шашинлиг, хүнлиг, иргэнлиг, нигүүлсэнгүй, сайн сайхан болоосой гэж хүсдэг хүндээ би. Товчоор үүнийг, БУРХАНАА ШҮТЭЖ, ЗАРЧМАА ДЭЭДЛЭН ... ЗАСГААН ЗАЛЪЯ гэмээр юм уу даа.

- ***Та ингэхэд шашны философ сонирхдог хүн юм аа даа?***

Үгүй үгүй. Би зүгээр гарт таарсан ганц нэгэн юм уншиж байснаас цаашгүй. Молан тойн эхийн ачийг хариулсан судар, Эрдэнэчойжид дагинын намтар энэ-тэрээс хэтрээгүй, харанхуй хүн ш дээ. Гэхдээ муугүй уншигч байх аа. Чойжид дагинын тууж “мунхагийн харанхуйг гийгүүлэгч билгийн зул оршвой” гэж эхэлдэг гээд бод доо. Орон бүхний пурилтаараас олон хувь илүү, утга уянга төгөлдөр сайхан үг дээ. Сурвалж бичиг бүхэн агуу ...

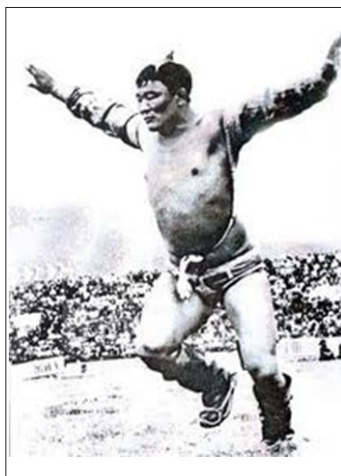
- **За хоёулаа зарим зүйлийг зүгээр сайхан дурсъя. Үндсэн хуулийг батлах үед сонин содон учрал тохиол бишгүй таарч байсан байх. Хөгтэй хөгжөөнтэй, бодууштай санууштай болсон явдал ярих боломж байна уу.**

Эрхэм депутатууд заримдаа бие биенээ элдвээр хэлнэ. Хуралдааны явцад тэгж байсан нь хожмын өдөр тэднийг харин ч бүр ердийнхөөс нь илүү нягтруулж нөхөрлүүлдэг болов уу гэмээр харагдсан. Хэн нэгний үг хэлсний хойно, дараагийнх нь босч ирээд, саяын тэр галзуу хүний үгийг бүү тоо; гэж уриалах [энэ-тэр] бол наад захын ялигүй явдалд тооцогдоно. Манай энэ “иргэн Ла” [39 дүгээр тойргийн депутат Дондовын Ламжав] лав тэгж байсан болтой байна лээ. Би протокол харсан.

Баянаа [аварга] депутат “би суух дасгалгүй хүн юм байна, надад хөдөлгөөн дутаад тун берк байна, нааш цааш зөөх бичиг сачиг байвал тэрэнд би явъя” гэж хэлээд “таагүй байсан” заалны уур амьсгалыг эвлэгхээн гэгч инээдээр эмчлээд авч байв, нэг удаа. Аваргыг тэгэхэд би их “бүдүүн ширхэгтэй”, тун нарийн ухаантай, торгон мэдрэмжтэй мундаг сэтгэлзүйч юм; гэж харсан даа.

Баабарын үүтгэсэн “ярьдаг бөх” гэсэн ёж хэллэг саяханых. Тэр үед ийм үг гараагүй байсан. Энийг бодосхийж хэлэхэд, Баянаа депутат бол ярихдаа ч гаргуун, явахдаан ч тэмүүлэмтгий, үнэхээр зүүний магнай, зууны манлай бөх дөө. [Ярилцагч тэмдэглэлийн дэвтрээ сөхөж, өөрийнхөө 20 жил “хадгалсан” 2 шадыг уншиж сонирхуулав]

Үндсэн хууль тогтоогчдын нэг, улсын далай даян дархан дайчин, олныг баясуулагч их аварга, БНМАУ -ын АИХ –ын депутат Хорлоогийн Баянмөнх –д

Баян хангайн бараатай
Баянаа аварга сүрээтэй
Баадан зодгоо бүсэлчихээд
Байдал төрх нь бахдалтай

Хүнгэнэтэл урамдаад ирж яваа
Хүрэн улаан бух шиг
Хэнхэлдэг цээж нь түхийгээд
Цэнгэлдэх дэвжээндээ чимэгтэй
...

Ардын хурлын танхимдаа
Амны фигүүртэй “дэвдэгсэн”
Үндсэн хуулийн хурал дээр
Үгийн цэцэнээр “давдагсан” ...

...
Далай даян
Дархан дайчин
Их аварга мину зэ ...

(Нөхөрсөг шарж –д зориулав, Г. Ч.)

Хэзээ хойно, 1993 онд шиг санах юм. Тамгын газрын ажилтантай Тангадын Галсан ирж уулзав. Тэр ингэж ярьж билээ. «Үндсэн хууль хэлэлцэх явцад Улсын Ерөнхийлөгч П.Очирбат илтгэл тавьсан. Ерөнхийлөгчийн илтгэлд нэг 4 мөрт орсон байгаа. “Миний нутгийн газар шорооноос бурхан гуйсан ч бүү өг” гэж. Энийг та, хэний үг гэж бодож байна, айн ... гэснээ, илтгэгч тэрийг Моодун шаньюй хэлсэн гэж дурдана лээ. Би дотроо тун баяртай байгаа. Улсын Ерөнхийлөгч хүн, мөхөс найрагч монхор Галсанг тоож, бүр, түүхэн баатрын хэмжээнд өргөмжлөн мандуулж байхад ...» гэв. Тэгснээ ...

Яг үнэндээ бол Моодон хаан тэгж хэлэх байсан болов уу; гэдгээр би бичсэн, миний

бүтээл юм аа. Би заргалдах сэдлээр биш, залруулах санаагаар ирэв; гээд сахлаа имэрч маг маг инээж суусан нь цаанаа нэг баавартай, сэтгэлд тод үлджээ. Яриа хөөрөө нь егөө дэгээ ихтэй янзын хүн байгаам. Галсан тэгэхэд соёлын гавъяат, ардын зохиолч болоогүй, бас депутат биш байв.

Болсон явдал, гарсан алдааг би илтгэгчийн буруу биш, илтгэлийн төслийг бэлдсэн “дэргэдийн түшмэл” -ийн лясус [lapsus, лат.] гэж таамагласан. Бараг үнэн биз. Эрдэм оюуны талбарын ийм нэг хохиролгүй, хохирогчгүй, гэхдээн ямар байсан [бяцхан] өмчийн шинжтэй “хэрэг” үүсэн алдаж байв аа.

- **Үндсэн хуулийг баталсан АИХ –д өөрийнх нь ажлын алба гэхээр сүртэй том аппарат байгаагүй санагддаг. Ардын Эрх сонин Засгийн газрын ордонд байсан, сэтгүүлч бид анзааралгүй яахав. Дандаа хуралдаад, хурал дээрээ бүх юм нь жин тан баймаажин болоод явчдаг байж дээ, багцаа нь. Нээрээ өөр юу ч хийх билээ?**

Та арай буруу яриад байна. АИХ чинь бараг хагас мянган хүнтэй үнэмлэхүй эрхтэй нүсэр байгууллага. Байгууллагад учирдаг бүх асуудал их бага хэмжээгээр заавал тулгарна. Депутатын гэрт утас тавиулах, унаа хөсөг, хоол унд, дайллага цайллага, кино ший, бэлэг сэлт, гачигдал зовлон ... ер нь юу эс байхав дээ. Гар утас ч байгаагүй цаг гээд бодчих. Бүгдийг Ганбаатар, Лхагварэнцэн, Лантав, Барсүрэн ... нарын зэрэг цөөхөн хэдэн хүнээс бүрдсэн АИХ–ын өөрийнх нь ажлын алба диспетчирдсэн дээ. Мэдээж хэрэг, Засгийн газрын ХЭГ, ЯАГ, УБХ–ын Тамгын газраас чиг үүргийнхээ дагуу хангалттай дэмжлэг үзүүлсэн. Тэг гэсэн захирамж тогтоолтой.

Энээс гадна тухайн нэг тойргийн депутатад сонгогчоос нь ч байдаг юм уу, хэн нэг иргэн, байгууллагаас гомдол хүсэлт байнга ирнэ. Түүнийг магадлана шалгана, шийднэ шийдүүлнэ, уламжлана мэдэгдэнэ. Түрхэн зуурт умарсан их ажил цаг наргүй өрнөнө. Засгийн ажил ч тэгээд үйлчилгээ хангамж талдаа бол заавал бүтэх нь сайхан даа. Харин бодлого тал нь явж өгдөггүй хэцүү байдаг шиг байгаам. Жишээ нь, АИХ тэр үед нийслэлийн агаарын бохирдлыг бууруулах чиглэлд хүртэл идэвхтэй ажиллаж байжээ. Энийг хар даа. (Баримт үзүүлэв, хуулбарыг өгөв)

БНМАУ–ын АИХ–ын Байгаль орчныг хамгаалах Байнгын комиссын дарга, 7 дугаар тойргийн депутат Цэрэндоржийн Балдорж (1953-2007) агсан “бүрэн шаталттай зуух, утаагүй түлш үйлдвэрлэх” асуудлыг дэмж; гэж Монгол Улсын Шинжлэх ухааны академи руу бичиг шийтгэн явуулж байж. Тэрнээс хойш чилийсэн хорин хэдэн жил өнгөрч байж, дөнгөж сая нэг-юм, утаагүй зуух түрүүчээсээ үзэгдэж эхэлж байна. Бодлогын хэрэгжилт нь тусдаа асуудал аа.

- **Үндсэн хуулийг батлахад гаргасан Улсын Бага Хурлын оролцоо зүтгэлийг энд дурдахгүй байхын аргагүй. Та тэгэхэд УБХ –ын ажилтан байсан бил үү?**

Үндсэн хуулийг батлахад Бага Хурлын үүрэг бага байгаагүй, эсрэгээрээ, ихийн их байсан. Асуугаагүй бол орхигдуулах нь. Хүч тамир шаардсан хамаг ажил чухамхүү Бага хурал дээр, бага хурлын танхимд болсон. Улсын Бага Хурлын эрхэм гишүүн [жишээ нь] эрдэмтэн зохиолч Орлой Мажигийн - Дүгэржавын Маам агсан “нэгэн зүйл” гэж босч ирээд л, долоовор хуруугаан гозойлгож байгаад сэнхрүүлж гардагсан, бусдыгаа. Гү. Лхагважав байна цэцэн цэлмэг гэж жигтэйхэн. Үндсэн хууль тогтоогчид, ер нь, бүгд амны фигур сайтай, үгийн гаргуун мастерууд байсан даа. Улсын Бага Хурлын урьдчилсан шүүлтүүр, Их цааз төслийн 4 удаагийн хэлэлцүүлэг нь үндсэн хуулийг батлахад шийдвэрлэх алхам болсон нь дамжиггүй.

Ажлын арга технологи нарийн, байнгын парламентын үүрэг хариуцлага өндөр, бүх юм дэс дараатай, дэг жаягтай. Улсын Бага Хурлаас 1991 оны наадмын өмнөхөн тогтоол гаргаж, Үндсэн хууль хэлэлцэж батлах [тэрхүү] АИХ –ын хуралдааны товыг зарласан.

Уг тогтоолоор, АИХ –ын хуралдааны бэлтгэлийг хангах комисс байгуулсан юмдаг. Тэр комиссыг БНМАУ -ын Дэд Ерөнхийлөгч бөгөөд Улсын Бага Хурлын дарга ахалсан.

Нийтэд хүрэх эл ярилцлага үүнийг өгүүлэгч мөхөс бээрт тэр болгон тохиохгүй сайхан боломж олгож байна. Маргааш – Үндсэн хууль баталсны 20 жилийн ойн баяр, монголын ард түмний өлзийт сайн их баярын өдөр өө!

Нэгэн цагт нэг байгууллагад, нэг дээвэр дор цуг ажиллаж, “үндсэн хуулийн үзэл санаагаар хамтдаа амьсгалж” явсан дарга цэрэг, ахас ихэс, анд олон нөхөддөөн би түүхэн тэмдэглэлт энэ ойн баярын мэндчилгээг өргөн дэвшүүлж, урт наslaарай, удаан жаргаарай, урьд эртийнх шигээ эрчим дүүрэн зүтгээрэй, эгэл түмэн эх орныхоо төлөө ихийн ихийг хийгээрэй; гэж хүсэн ерөөе.

• **Яриа хөөрөө явсаар дурсамж - шүүмж талдаа дажгүй болчихов уу даа. Танд баярлаа.**

Эртэдсэн дүгнэлт биш биз. Хүмүүс эхлээд уншиг. Дурсах уг нь, арай л эртдээд байна. Ардын хувьсгалын партизануудын дурсамжийг 40 гаран жилийн дараа 60 -аад онд бөөгнүүлж авсан байдаг. Оройтуулсан. Тус бүр нь 2 - 3 хуруу зузаан 3 том ном бий. Харин, өнөөдөр, ардчилсан хувьсгалын анхны биет ололтыг бий болгосон, өөрөөр хэлбэл, 1992 оны Үндсэн хуулийг шүүн хэлцсэн тэр шинэ түүхийг, өнөөдөр, 20 -хон жилийн дараа эргэн дурсах нь жаахан эрт юмуу даа. Яг нарийндаа түүх болж амжаагүй шахуу байна. Гэхдээ, зовлон бий. Их оройтохоор хүн худал залаад эхэлдэг, тэгэх нөхцөл нь бүрдчихдэг юм.

Бүх партизан гоймон [гоу мин, гоминдаан гэдгийн] баатрын морин жолооч болох гээд зүтгэвэл юу болох вэ. Элэг доог л болно шүү дээ. Жанжны хөөрөг хага үсэрсэн, махан биеийг нь сум даагаагүй гэж хээвнэг залах хүн захаас аван байхад, “Шор манхтайд манай талаас хүн үрэгдээгүй. Мампсай Дашийн бага хүү мархаан Доржпалам (нутгийн хүнээ нэр хочоор нь барим тавим хэлж буй болтой) -ын чүй манан хөөрөг, алсаас, орос мангадын онилсон суманд оногдон бяцарч даалин нь яз явсан байж билээ. Өөрөө хумсын чинээхэн ч шалбараагүй, хийморьтой эр, хожим улсын сайн малчин болсон; гэж ганцхан хүн хэлбэл хэлнэ, үгүй бол үгүй. Хууч дурсамж юм.

Арай илүү баримжаатай, арай илүү ханатай буудаа болов уу гэмээр тэр нэгэн эгэл эр - цэргийн энгүүн хар яриа, онцлог нь, өөрийгөө гэсэнгүй, даргыгаа, хамаатныгаа гэсэнгүй, бүр, өөлж болохоо болиод их удаж байсан орос монголын “найрамдал-дружба” -г ч тоосонгүй, зүгээр л, анд сайн нэг нөхрийнхөө азтайг бахдан шогширчээ. Үнэн үг үнэртэй, мэдэгдэнэ. Дурсамж бүхэн голтой байвал, тэр ч бас ололт мөн. Танд ажлын амжилт хүсье.

И. Р. Г. Ч., 2012.01.10;

